

Sunku net pasakyti, kuriai eilei kalbamašias kaitas skirti: narys /ie/ priklauso i eilei, tačiau /ē/, /ō/ štai mikrosistamai visai nebūdingi. Ko gero, juos reiktų laikyti analoginės apofonijos apraiška. Apie morfemas, kurių vieni variantai turi vienos eilės vokalizmą, kiti – kitos, A. Girdenio užsiminta atskirai. Pavyzdžiai su šiomis neminėtomis kaitomis tik papildytų kalbamojo reiškinio iliustraciją.

Mažų netikslumų yra ir u(au) kaitos schemoje. Manytume, kad galime kalbėti ne tik apie žodžių daryboje produktyvią kaitą /au/→/ū/, bet ir apie priešingos krypties kaitą³ /ū/ → /au/ (tiesa, ne itin produktyvią), pvz.: rūgti → raužinti, būgti → baugūs ir kt. Toje pačioje schemoje narius /u/ ir /uo/ taip pat turėtų jungti abipusės krypties rodyklė. Tik žymėtojo nario pozicijoje /uo/ būna dar rečiau negu /u/ (pvz., gūli → guolis).

Baigiant reikia pasakyti, kad kalboje atsiradę nauji darybiniai ryšiai leidžia kalbėti apie tokius morfemų variantus, kurie buvo nebūdingi anksčiau, o, priblėsus darybiniam ryšiui, gali kilti abejonių ir dėl kai kurių morfemų vokalizmo įvairovės.

Gražina Akelaitienė

Vilniaus pedagoginis universitetas
Lietuvių kalbotyros katedra

Įteikta
1999 m. spalio 26 d.

Dėl [k], [g] minkštumo prieš kitus priebalsius

Seniau manyta, kad mūsų gomuriniai (liežuvio užpakaliniai) priebalsiai [k], [g] prieš kitus priebalsius neminkštėja – geriausiai tai matyti iš fonetinės transkripcijos. Štai J. Gerulis (Gerullis, 1930) Jono Jablonskio bendrinės tarties pavyzdžiuose rašo¹: *paukštā-lis* 7, *paukštē-lis* t.p., *n,etaiši-klīngō-ji* 9, *taiši-klīngūmas* t.p., *taiši-klē-s* t.p., tas pats matyti tarmių tekstuose, pvz.: *pauskštā-lis* 43, *pauskštē-lis* t.p., *pauskštā-lis* 61, *pauskštē-lis* t.p., *pauskštē-lis* 92. Tokių parašymų gausu ir P. Joniko „Pagramančio tarmėje“ (Jonikas, 1939): *kṛē-bi-krēbē* 21, *ṛi-kmēli-s-rykmetys* „rytmetyš“ 27, *kṛīedaina* „Kvėdarna“ 30 (bet kažkodėl *šā-lkṛmīeļes-šālkmetēs*, „šaltmētēs“ 27). Panašiai mus yra mokęs J. Balčikonis: jis ne kartą pabrėždavo, kad tārma tiktai, pavyzdžiui, *akli*, *akliūs*, *vikṛū*, *ugnūs* ir kad [k], [g] išlaiką kietumą net minkštųjų priebalsių apsupti: *alkšnīs*, *ēirkšlī-s*, *pravīrgāi-s*, *žvilksnīs* ir t.t. Maždaug tą pačią mintį randame ir žymiosios mūsų fonetikės E. Mikalauškaitės paskaitų publikacijoje (Mikalauškaitė, 1975, 41).

Prieš keliolika metų ši lyg ir visai aiški padėtis netikėtai susikomplicavo. Išliko mintis, kad kalbamųjų junginių gomuriniai priebalsiai, nors ir esą apykiečiai, vis dėlto

³ Beje, taip šie nariai yra sujungti atitinkamame angliškos gramatikos („Lithuanian Grammar“, p. 72) skyriuje, tik ten tarp i eilės narių /i/ ir /ī/ „dingusi“ rodyklė, rodanti vieną iš produktyviausių kaitų.

¹ Prisisimtina, kad „tikrus“ minkštuosius gomurinius J. Gerulis laikė palataliniais garsais ir žymėdavo juos rašmenimis *k*, *g*, pvz.: *paḱīlo* = *pakīlo*, *gī'bus* = *gīvus* (Gerullis, 1930, XVIII et passim). Todėl negali būti nė kalbos apie atsitiktinius diakritiko paleidimus toliau patcikiamuose jo pavyzdžiuose.

vertintini kaip minkštieji (žr., pvz., Pakerys, 1986. P. 286 et passim). Ryškiausiai šį vertinimą rodo pavyzdžiai: [šó'k't'i], [m'lg'd'e:] 117, [a'k's'n'is] 119, 271, [s'ek't'i] 263, [ã'k'm'en'is] 264, [užval'k's't'í't'i], [ž'v'íl'.k' s'n'is] 271, [jún'k't'i]² 320 ir t.t.³ Kokių svaresnių argumentų šiai pažiūrai pagrįsti iki šiol nepateikta – pasitenkinta bendro pobūdžio samprotavimu, kad ji leidžianti išvengti neparankios tolimosios asimiliacijos *vilki*, *girgzdėti* tipo žodžiuose.

Dialektologo patirtis sunkiai derinasi su naujuoju požiūriu. Perrašinėdamas magnetofono įrašus į sąsiuvinius, kai tik tekdavo atsitiktinai ar sąmoningai susoto po gomurinio priebalsio nagrinėjamuosiuose junginiuose, visada girdėdavau garsą, panašesnį ne į minkštuosius [k̄], [ḡ], o į atitinkamus kietuosius. Dar daugiau abejonių sukėlė lietuvių kalbos konkatenuacinės sintezės bandymai: paaiškėjo, kad *akl*, *ugnis* ir kiti panašūs žodžiai natūraliau skamba, kai prieš minkštąjį priebalsį įterpiami kietieji priebalsiai (kad ir iš žodžių *šakà*, *vagà*), o ne minkštieji (pvz., iš žodžių *akš*, *vagš* ar *akūi*, *vagiū*).

Kad abejonės nors kiek išsisklaidytų, ryžtasi atlikti nedidelį audicinį eksperimentą naudojantis kompiuteriu su specialia programine įranga. Pagrindinis metodas buvo balsių išmetimas bei įspraudimas ir vieno priebalsinio segmento keitimas kitu.

Atlikus bandymus paaiškėjo štai kas.

1. Iškirpus priešakinį balsį, einantį tarp [k̄], [ḡ] ir tolesnio priebalsio (pavyzdžiuose tas balsis paryškintas) formose *Akeliais*, *Keršys*, *kūgelius*, *Pikelius*, *Vegetaliai* ir pan., aiškiai girdėti **atleis*⁴, **tršs*, **kūdlius*, **plilius*, **vedliai*; formos *kelius*, *giliukas* ir kt. virsta neįmanomais „žodžiais“: **tliūs*, **dliiukas*. Ištrynus žodžio *Pagiršs* skiemenį *pa-* ir balsį [i] skamba **dršs*.

2. Iškirpus [a] formose *Garšs*, *galindą*, *galiukas* ir pan. girdėti **gršs*, **glindą*, **Glūiukas*.

3. Įterpus priešakinį balsį į *-kC-* tipo junginį gomurinis atrodo kietas: *akliūs* su [e] iš *Akeliiūs* skamba beveik **akglūs*, forma *pakliūs* su i iš *pakiiūs* – beveik **pakuiliūs*.

4. Pakeitus formų *aklys*, *Akvilė*, *gršs*, *kris*, *krėš*, *krės* gomurinį priebalsį aiškiu minkštuoju (iš formų *akš*, *giri*, *kšs*, *kėps*, *kėpis*) girdėti **atšs*, **arvilė*, **dršs*, **trėš*, **trės*; pakeitus tą priebalsį atitinkamu kietuoju (iš žodžių *šakà*, *galiū*, *kàs* ir pan.) formos lieka natūralios.

5. Keičiant gomurinius priebalsius vieną kitu porose *agnūs* : *agniūs*, *akdiūs* : *akliūs*, *migliū* : *migli*, *vikriūs* : *vikriūs* ir t.t. žodžiai beveik nepakinta.

6. Įvairios manipuliacijos su formomis *alksnis*, *árklj* rodo, kad jų gomurinio priebalsio taip pat negalima pakeisti į minkštąjį [k̄] (paimitą iš žodžių *alkas*, *árkai*). Priešingai – kietasis [k] (iš *alkas*, *árka*) formų pastebimai nepakeičia. Žinoma, kai keičiamas visas junginys [Lk] → [rk], [řk] → [rk], formos tampa keistokos – lyg būtų kalbama su

² Šiame žodyje krinta į akis dar du neįprasti dalykai: perteklinis [j] minkštumo ženklas ir minkštasis [m̄] prieš priebalsių grupę.

³ Bet plg. gerokai vėliau išėjusį leidinį (Barauskaitė etc., 1995, 140, 153). [sidėmėtini pavyzdžiai: [ã.'k't'i], [ku'ks'n'is], [vil.'k't'i], [smú'km'ena], [v'cr'ks'n'is].

⁴ Ženklu * žymimi nenatūralūs žodžiai – eksperimento padariniai.

stipriu šiaurės vakarų žemaičių akcentu. Dar ryškesnis rezultatas išeina keičiant visą pradinę grupę: [aĩk] → [aĩk], [aĩk] → [ark].

Visa tai būtų sunku suderinti su naujesniąja pažiūra. Prieš minkštuosius priebalsius tariami gomuriniai turi labai skirtis nuo neabejotinų minkštųjų, vartojamų prieš balsius: jie daug artimesni kietiesiems. Žinoma, šią preliminarinę išvadą (tikriau sakant, šį grįžimą prie tradicijos) reikia dar tikrinti ir tikslinti, nes kol kas nagrinėti tik priebalsiai, einantys prieš sklandžiuosius. Iš žvalgomųjų stebėjimų susidaro įspūdis, kad kitose pozicijose gali būti kiek kitaip – bent jau keitimų efektas ne visur būna toks akivaizdus ir drastiškas.

Gali natūraliai kilti klausimas: o kaip yra su kitais priebalsiais?

Tai, be abejo, didesnio tyrimo dalykas; nelabai jis ir susijęs su tuo, kas čia kalbama. Vis dėlto pasakytina, kad preliminariniai bandymai rodo, jog visiškai aiškų minkštumą ar kietumą junginiuose turi tik [l̥] ir [f]: jis išlieka ir pačiomis nenatūraliausiomis aplinkybėmis. Toliau eitų žvarbieji ir virpamieji. Beveik laisvai galima keisti vieną kitu minkštuosius ir kietuosius sargiuosius; kietumui ar minkštumui visai indiferentiški nosiniai ir likusieji sprogstamieji – t.y. [p], [b], [t], [d] tipo priebalsiai. Afrikatos eina kartu su pučiamaisiais: [č], [š] – su [s], [ž] (vadinasi, gana jautrios kalbamišioms požymiams), [c], [ʃ] – su [s], [z] (kietumui–minkštumui beveik indiferentiškos). Įdomiausia, kad taip, ko gero, esti ne tik prieš priebalsius, bet ir prieš balsius – net užpakalinius (bei supriešakėjusias jų atmainas). Visais tokiais atvejais priebalsių minkštumo įspūdį kuria balsinė aplinka: pavyzdžiui, prieš laukiamą minkštąjį priebalsį [a] primena trumpą [ai] tipo diftongoidą, po tokio priebalsio balsių [u], [uː] ir [oː] pradžia būna smarkiai supriešakėjusi – patys balsiai virtę beveik diftongoidais [iu], [iuː]. Visa tai aiškiai matyti iš spektrogramų.

LITERATŪRA

Barauskaitė J. et c., 1995, Lietuvių kalba I: Leksikologija, fonetika, akcentologija, dialektologija, rašyba. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Genullis G., 1930, Litauische Dialektstudien. Leipzig: Markert & Petters

Jonikas P., 1939, Pagamančio tarnė. Kaunas: Švictimo ministerijos knygų leidimo komisija.

Mikalauskaitė E., 1975, Lietuvių kalbos fonetikos darbai. Vilnius: Mokslas.

Pakerys A., 1986, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius: Mokslas.

Aleksas Girdenis

Vilniaus universitetas,
Bendrosios kalbotyros katedra

Įteikta
2000 m. spalio 19 d.

⁵ Įdomu, kad formos *alksnis* [l̥] pakcitus į [l̥] iš *alkis* minkštumas atrodo per daug ryškus. Tai ne audičinė iliuzija. Kaip rodo spektrinė analizė, žodžio *alkis* [l̥] antroji formantė daug aukštesnė negu žodžio *alksnis*. Palyginkime: [l̥] (*alkas*) – F₁ = 480 Hz, F₂ = 790 Hz, [l̥] (*alkis*) – F₁ = 320 Hz, F₂ = 2110 Hz, [l̥] (*alksnis*) – F₁ = 400 Hz, F₂ = 1570 Hz. Detalesnė transkripcija, matyti, reikėtų rašyti *aĩk̥is*, *aĩk̥snis*.